

Ж.Б. ОШАҚБАЕВА

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫНДАҒЫ ДІНИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫ

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Қазақстанда қоғамдық, саяси-әлеуметтік жағдай негізінен оянуышылық, нағандықпен құресу, оку-білім алу идеяларымен ерекшеленді. Ағартушылық ағым төрөн тамыр жайып, халық арасынан оқыған адамдар шыға бастады. Уфада «Усмания», Троицкіде «Расулия» секілді татар, башқұрт жоғары оқу орындары ашылды. Оларға қазақ балалары да алынды.

Осы кезеңде жәдидтік ағым деп аталған бағытты ұстанған ақын-жазушылар Ақмолла, Әбубекір, Нұржан, Макыш, Мәшіүр Жүсіп, Шәді өз өлең-жырларын халықты қаранғылық қапасынан алып шығуға үндеді. Олар ескі хадим оқуына қарсы болып, жәдидшілдік ағымды қолдады. Жәдидшілдіктің негізін салған, түркі жүртіның көзқарасын жаңаша қалыптастырып, исламды дін ретінде де, ғылым ретінде жаңа сатыға көтерген Шаһабуддин Маржани еді. Ол 1818 жылы Қазан қаласының жаңындағы Маржан қаласында дүниеге келген. Маржани түркі, араб, парсы тілдерімен бірге орыс тілін де еркін менгеріп, сол тілдерде ғылыми еңбек жазған. Жәдидтік – жаңашыл бағыт ұстанып, Қазанда «Фалия» медресесін ашады. Бұхара, Самаркан, Стамбул, Мысыр, Таю Шығыста болған сапарларындағы діни тәжірибесін жинақтай келе, исламдағы кате түсіндірлген қағидалардың шын мәнін уағыздайды. Оның жәдидтік ілімі қазақ елінің арасына Семейдегі, Омбыдағы, Троискідегі, Каркаралыдағы мешіттерде дәріс берген шәкірттері арқылы кеңінен тарады. Маржани дінді ұлттық, рухани езгіге қарсы қасиетті құрал деп түсінді. Соңдықтан исламның философиялық көзқарасы мен дін тарихын, әрбір ұлы тұлғалардың тұжырымын зерттеп, соларды таным талқысынан өткізді. Құранды түсіну, талдау мәселесінде туған қайшылықтарға Маржани үлкен тосқауыл қойды. Ол дінді біліммен сініріп, Алланы ақылмен тануға, Алла жаратқан нәрсені адамның ақылымен зерттеп білуге болатынын айтып, өз көзқарасын дәлелдеп шыкты. Ақжан Машановтың зерттеулеріне сүйенсек [1], «Құранды» түсіндірудегі қарама-қайшылық атакты халиф Әл-Мумин мен ғұлама Ахмед ибн Ханбалдың тұсында басталыпты. Халифтің ықпалында-

ғылар «Құран» араб тілінде жазылған, оған талдау жасап, түзетуге болады деп, хадистерді орынды-орынсыз бүрмалаған. Ал ғұлама Ханбал бұған үзілді-кесілді қарсы шығып, «Құранды» өзгертуге, онымен пікір таластыруға болмайды деген. Дұрыс пікір осы екеуінің ортасында еді. Жәдидшілер: «Құранды» түзеу – күнө, бірақ шарифаттың қағидаларын түсіндіріп, оның астарлы сырын ашу – парыз» деген тұжырым жасаған.

Маржани кайтыс болғаннан кейін оның жолын шәкірттері Каюм Насыри мен Исағұл Гаспиралы жалғастырып, түркілердің оянуына көп еңбек сінірді. XIX ғасырдың сонына таман Ресей империясының қол астындағы мұсылман халықтардың арасында жаңашыл ағым болып қалыптастып, бостандыққа бастар жолда бағыт сілтеген жәдидшілдік қозғалысының көш басында Исмаил бек Гаспиралы (Гаспринский) тұрғанды. Исағұл Гаспиралы өзінің туған қаласы Бақшасарайда «Тәржіман» атты газет шығарды. Мұхтар Әуезовтің айтуынша, Абай «Тәржіман» газетін жаздырып алып, үзбей оқыпты. Ол туралы ойшыл ақын Шекерім қажы: «алдында өткен, тәрбиесін көрген Абайдан соңғы ұстазым – «Тәржіман» газетінің иесі Ыссағұлбек Гаспринский десем бек дұрыс» деген екен. Гаспиралы отаршылдықтың озбырлығын жандуниесімен сезіне отырып, саяси құрес арқылы ұлтқа қызмет етудің мүмкін емес екендігін айқын түсінді. Оның ойынша, әуелі ұлтты үйқыдан оятып, мәдени және рухани тұрғыдан көтеру керек еді; ал, бұл халық ағарту саласын жаңарту арқылы ғана жүзеге асатын еді. Еуропаның білім беру жүйесі мен шығыстық дәстүрлі үлгіні таралып отырып Исмаил Гаспиралы мектеп-медреселерде реформа жасау қажет деп білді. Осылайша ой түйген ол, кейіннен «Тәржіман» газетіне қосымша ретінде жариялаған «Мектеп және жәдидшілік деген не?» атты кітапшада реформа жасауды қалаған ескі әдісті қолданатын мектептердің қателіктерін көрсетіп берді. Оның пікірінше, бір кездері озық мәдениеттің бесігі болған мектеп-медреселерде уақыт өте келе қөтеген қателіктерге жол берілген.

Рухани бостандық пен адамзатқа ортақ иғілікті насиҳаттағаны үшін Исағұл Гаспиралы

Нобель сыйлығына ұсынылған, бірақ «массондар ложасы» мен ресейлік миссионерлердің кедергісінің нәтижесінен сыйлық берілмеді. Ол ескі араб алфавитін түркі халықтары тіліне ла-йықтап, ескі жазудан жаңа усули-жәдитке көштілді ұсынды. Оку құралдарын жасап, мұсылман мектептері мен медреселеріндегі оку жүйесін қайта құрып, жаңадан бағдарламалар жасап, жастардың сауат ашып, білім алуына женілдіктер жасады. Осылайша, білім беру саласына терен талдау жасаған Исаимл бек, оку – ағарту ісінің ұлттық педагогика негізінде болып, мектептердің ана тілінде білім беруін, медреселерде діни ілімдермен бірге дүнияуи ғылымдардың қатар оқытылуын жөне жаңа әдіспен белгілі бір қалыпта түсken, өзіндік ережелері мен қағидалары бар оку жүйесінің қажетсіз пәндерден арылұлы керектігін, оның орнына онайдан бастай отырып ғылым хал, тәпсір, хадис, тарих, жағрафия пәндеріне көбірек мән берілуін баса айтты. Исаимл Гаспиралы тарарапынан ашылған жәдид мектебі халық тарарапынан қысқа уақыт ішінде колдау тауып, саны бірте-бірте арта түсті. Исаимл Гаспиралы “Тәржіман” газеті арқылы жәдид мектептері туралы көптеген мәліметтер беріп, халықтың ынтасын арттырса, екінші жағынан “Хожа-и Субян” атты оқулық арқылы жаңа оку жүйесінің қалай жүзеге ассырылатынын үйретін еді.

Жәдидшілдік – түркілік әлеуметтік-этникалық кеңістікте пайда болған және исламның ауқымындағы рухани жанғыру жолындағы әлеуметтік субъектілердің әрекеттерінің жыныстығы. Жәдидтік ағым ұлттық езгіге қарсы түрған ағым болатын. Оның астарында ағартушылық принциптері арқылы қоғам мен адамды жетілдіру жатыр. Осындай дүние жүзілік беделге ие болған жәдидшілер ислам мен түркі әлемінің сана-сына төңкеріс өкелді. Олар, біріншіден, матема-тика, химия, жаратылыстану, қоғамтану, жағы-рафия пәндерін менгерді, дінді ғылым дәрежесіне көтеруді көздеді. Екіншіден, әр халықтың өзінің тіл ерекшелігіне сай жазу-сызуын қалыптастырып, дыбысталуы бойынша әріптермен белгілеуді мақсат етті. Сол арқылы «Құранды» да әр ұлттың өз тіліне аудара отырып, оның мағынасын сол тілде жеткізіп, түсіндіріп, дінді тек «жаттаумен» емес, санамен сініруді шарт етіп қойды. «Жәдидшілер руханият пен тектік, тілдік пен тарихи тұтастықка жеткенде ғана жаһанды билеген жаһангерлердің аранына жұтылмай, дін мен тілді, жерді сактап қалуға болады деп есептеді.

Бұлай істемеген жағдайда бет-бетімен кеткен мұһминдер мен түркілердің бірінің басын біріне коспай, шіркеулік және отаршыл жаһангерлердің оларды отарлап, текті аздыруы өбден мүмкін екендігін ғұламалар білді» [2,21]. Олар болжап қойған жоқ, өз бастарынан өткізді. Әсіресе, Ресейдің бодандық бұғауына түскен татар, ноғай, қырым татары, оған ілесе қазак елі діни және саяси езгіні етжурегімен сезіп, рухани намысы ерте оянды. Жәдидшілердің ілімі Ресей империясының отарлау, шоқындыру, жерді жаулау пішіліна қарсы еді. Исламмен рухтанған түркі халқының бауырласуы, тілінің, дінінің, тарихының, жазуының ортақ болуы өте қауіпті бағыт болатын. Дінге селсоқ, өзара алауыз, бірінің жазуын бірі оқи алмаса солғұрлым рухани тәуелденуге бейім болар еді. Сондықтан да патшалық Ресей тұсында да, Кенестік Ресей кезінде де осындай ұлы бағыт саясат, ғылыми тұжырым ретінде қудаланып, оның жолын қуушылар жазаға тар-тылып, ілімі насиҳатталмай, тыйым салынды.

Жәдидшілік исламшылдықпен бір уақытта өркендеді, сондықтан екеуінің арасында ұксастық көп. Екеуде ислам дінін тұтынған, әрі езгідегі халықтардың арасында қалыптасты. Исламшылдық та жәдидшілік сияқты үлттық езгіге қарсы тұрып, артта қалушылықты жоюды аңсады. Бірақ жәдидшілік дербес түрде Ресейде туды және оның талабы Ресейдегі мұсылман халықтарының қажеттіліктерін қамтыды. Жәдидшілер тек исламның рөлін ғана айтып қойған жоқ, даму жолығының білімде, озық мәдениетте деп білді. Олар әйелдер тендігін, мәдени-ағарту жүйесін кенейтуді, кітап, газет-журнал таратуды, үлттық өнер мен баспасөзді дамытууды, халықтың әлауқатын жақсартуды күн тәртібіне қойды. Жастар тәрбиесіне назар аударды, ана тілі мен орыс тілін оқытуға күш салды. Олар негізінен ислам діні жағында болды, ондағы кертарапта әдет-ғұрыптарға қарсы шығып, ағартушылық бағыты үстанды.

XIX ғасырдың аяғында діні-ағартушылық бағыттағы поэзия өріс ала бастады. Олардың ішінде Ақмолла, Әбубекір, Нұржан, Мақыш, Мәшіүр Жүсіп, Шәді, Абай, Шәкірім секілді ақындар өз уақытынан оза туған, қоғамдық болмыс пен қоғамдық сананың жана үрдісін бойына жинаған жана түрлі паттағы ақындар еді. Енді осы ақындарға қысқаша тоқтала кетсек.

Ақмолла Мұхамедиярұлы — жәдидшілік ағымның насыхатшысы, орыс өдебиетінің ықпалын алған ақындардың бірі, Маржани жолын

жалғастыруышы. Ол қазақ өмірін, болашағын осы жаңа оқу арқылы өзгертуге болады деп есептейді. С.Торайғыров, Тұрмағамбет Ізтілеуов, Омар Шипин, Сәбит Мұқановтар осы Ақмолла мектебінен өткен ақын-жазушылар. Ақмолла Маржаниге арнап Жоқтау-мәрсия жазған. Онда білімге деген мешеулікті сынап, дүмшес молдаларды өжуа етеді. Халыққа Маржани жолын үстап, білім, ғылымға үмтүйлік, көзінді аш дейді.

Пірідар, сізге өтінем, сөлем жазып,
Көзің сал, Маржани ол — темірқазық.
Болмаса құбыла таппай адасарсыз,
Караңғыда жол білмей жаннан азып [3, 77].

Ақын халық арасындағы надандықты, караңғылықты шенеп, өнер-білімді дәріптейді. Халықты мағынасыз өмір сұруді қойып, басқа ел сияқты мәдениетке жетейік, оқиық, өнер үйренейік деп насиҳаттайды.

Жігіттер хабардар бол заманадан
Сиырдан артық емес надан адам
Неге біз кор боламыз, басқа жүрттан,
Біз-дағы туып-өстік ата-анадан.

Уақыт өтіп барады, кеш қалмайық, үйқыдан ояныайық, өзге жүрттан біздің неміз кем деп толғанады.

Әбубекір Кердери жасынан ислам жолымен жүрген, адалдықты, тазалықты, өділдікті сүйген жан. Бес уақыт намазын, отыз күн оразасын құр қалдырмай, құдайға құлшылығын төмendetпеген.

Қаранғы көрге кіреді,
Ажал жетіп, ер өлсе
Періште келер сұрауға,
Көміп алаш жөнелсе,
Бір Алланың бергені,
Мұнқір, Нәнқір сауалын
Біліп пенде бере алса [4,128].

Алланың ақ жолына жан-тәнімен берілген Қожа Ахмет Иассауда Мұнқір, Нәнқір жайлы толғана айтқан екен:

Мұнқір, Нәнқір «Рабын кім?» деп сұраққа алғай,

Е, сорлылар, сонда халің нешік болғай? [5, 68].

Әбубекірдің пікірінше, шын мұсылман перштегердің сұрауына жауап береді, себебі, Алла кен, аса мейірімді. Ол өзінің еңбексүйгіш құлдарын жарылқайды. Олардың жарық дүниеде істеген кәсібін, берген садакасын, жасаған жақсылығын елеп, ескереді.

Инабат ердің дәүлеті
Өсер басының әүлөті
Инабатсыз ерлердің

Итке үқсар келбеті [4,129].

Кімде ар-ұят болса, онда инабаттылық та бар, ал инабаты жоқ адамда өдеп те, иба да, кішілік те, кісілік те болмайды. Ақын сопы болудың онай емес екендігін де өте орынды айтқан. Алланы бір деп тану, Мұхаммедті (F.C.) һақ деп білу, Құранға шын деп бас ию өте қажет дүние, әрбір мұсылманға міндет. Нағыз мұсылман тұған-туыс, досбауырина, айналасындағыларға қайырымды болуы керек. Мұсылманмын деп табыс таппай отыруга шарифат жол бермейді. Ислам діні әрбір мұсылманға білім алушмен бірге адал табуды, қажырлы еңбек етуді лайық көреді. Өлеңдерінде осыны айтып кетеді.

Нұржан Наұтабайұлының 1910 жылы Қазан каласынан «Алаш» деп аталатын кітабы жарық көрген. Ақын өмір жайлы, оның өтпелілігі турали, адамдар арасындағы қарым-қатынас, байлық пен кедейлік, жалғыздықтың қыындығын сырғып шертеді. Бүкіл дүниедегі жанды-жансыздың қожасы жалғыз жаратушы деп түсінеді.

Пенде пенде қылма жұз салдырып,
Телміртпе бір жаманға көз талдырып
Махрум ете көрме, Раббым қадыр
Рахмет қазынаннан құр қалдырып [6, 178].

Ақынның тілегі, Алладан күткен рахымы бүкіл мұсылман баласының ортақ арманы. Ажал да, азап та, бақ та, сор да құдіретті бір Құдайдың қолында екенін ақын өзі ғана мойындаш қоймай, қалың жүртқа насиҳаттайды.

Мәшіүр Жұсіп Қөпейұлы ағылып тұрған ақын, шежірепі, ғұлама, тарихшы, этнограф, терен ойшыл еді. Ол бір жаратушы Алладан басқаға мойын бүрмәған діндар да еді, аузына арам салмаған тахуа да еді. Халық қойған «Мәшіүр» деген атына лайық жан еді. Көзі тірісінде бүкіл қазақ еліне аты шығып, «үш жүздің» жүйрігі атанды.

Атымды «Мәшіүр» деген үш жұз білді,
Дүниеде мұнан артық не табасын? [7, 112].

Мәшіүр Жұсіптің қоғамдық-саяси, әлеуметтік жағдайларға арнап жазған өлеңдері өте көп, әсіресе оқу-ағарту мәселесіне көп көніл бөлген, ел-жүртты оқу-білімге, өнерге, енбекке шакырған өлеңдері сол кез үшін маңызды. Халықтың қыындық қөріп отырғаны өнер-білімнің жоктығынан деп, егер жүрт сауатты болса осынша киналмас еді дейді. Халық қамын ойлаған ақын ел ішінің бұзылып бара жатқанына алан-дайды.

Келіспес, біле тұрып арам десек,
Жаман ғой арамнан да өтірік-өсек.

Бұл заманның адамы сондай болар,
Келер менен кетерді қылмайды есеп [7, 97].

Өтірік айту айқынлас дерт, жазылмас жара. Тек шындықпен өмір сүрген адам — ол Алланың сүйген пендесі, ал сөзінде еш шындық жок, өтірік-өсек айтқан адам кісі емес. Осындай адамдар жайында Мұхаммед (F.C.) пайғамбар: «дүниемүлік үшін біреуді алдан-арбап жаңынан кешкен алаяктар үмбетім емес» — деген. Қожа Ахмет Иассауи де бұл жайында толғаган:

Қасиетсіздер касиетті боп көрінбек,
Тіліменен кол ұшын беріп, ішіменен бөлінбек.
Шайтаннар артық мекерлігін жасырап,
Тан да Махшар күні кара жүзі ашылар.
Олардың жүзін көрменіз әр кез,
Лағнетке жуымай маңынан без [5, 120].

Мәшінүр Жұсіп дәуірінде алаяқтықтың үстінен қатігездік те қосылды. Ақын:

Өсекті қожа менен молда айтады,
Қожа, молда өзгеден онды айтады,
Араз ғып балдай тату ағайынды,
Өстіріп дау-жанжалды зорайтады, — дейді.
Жартылай сауатты, жұрт үстінен күн көретін қожа-молданы осылай масқара еткен. Сонымен бірге оның шығармаларының көпшілігі діни тақырыпқа арналған, Алла тағаланың құдіреттілігін жырлаған. Бір Жаратушы Иенің бір екеніне, бар екеніне сенуге шақырады. Жаратылыстың сыры Жаратушыға аян, Алла тағала жалғыз, мінсіз, еш нәрсеге мұқтаж емес. Мәшінүр Жұсіп пайғамбар жайында бірнеше дастандар жазған. Пайғамбардың балалық шағынан бастап, оның өмір жолы, дүниеден қайтуы шебер жазылған. Ондағы максаты пайғамбардың ізгі істері арқылы халықты ізгілікке шақыру.

Шәді Жәнгірұлы Пайғамбарға арнап шығарма жазған ақындардың бірі. Оның атакты дастаны «Назым сияр Шариф» деп аталады. Мұнда Мұхаммед (F.C.) Пайғамбардың туғанынан өлгеніне дейінгі барлық өмір жолы суреттеледі. Құллі мұсылман баласы үшін Алланың ақ жолынан аскан құдірет бар ма, тазалықта сонда, күште сонды, өнер де, білім де сонда. Осы исламды бірінші жолға қойған, оны жан-жақты таратқан Мұхаммед (F.C.) — құллі адамзаттың пайғамбары болса, «Құран қөрім» — бар адам баласының, оның ішінде мұсылмандардың аса қасиетті кітабы болып саналады. Осы жағдайды жеткізе жырлаған Шәді Жәнгірұлының «Назым сияр Шариф» кітабы әр мұсылман баласы үшін, қазіргі жастар үшін қадірлі. Шәді Абылай ханға арнап «Тарихат» дастанын жазған, сонымен бірге ол халық-

тың салт-санасын, тұрмыс тіршілігін жырлаған, жүртты оқу-білімге, өнерге үндеген ақын.

Мақыш Қалтайұлының «Сақ-сүк» атты аудармасы І.Алтынсарин хрестоматиясының өсерімен шыққан сиякты. Екеуі де болашақ үрпакты адал болуға, білім-ғылымға қүштар болуға, ерінбей енбек етуге, ата-ананы, үлкенді сыйлап, кішіге қамкор болуға шақырады. Ақын өз өмірін елін, өсіреле жас үрпакты сауаттандыруға арнапты, ол қолынан келгенше бала оқыткан. Адам баласына жақсы болуы үшін көп нәрсе керек, соның бірі — әділдік, туралық, Алланың ақ жолы шындық дейді. Жалған сөйлеу — адамзаттың дүшпаны, ашы да болса бетке айту — кісілік екені хақ. Оның бүкіл тірлігі, окуы, ізденуі осы ақ жол еді, арманы да, үміті де осы болды. Мақыш елдің хал-ахуалының, казак тұрмысының жаңғыратынына сені, соны армандаған. 1913 жылы шыққан бір өлеңінде былай дейді:

Кетер бір заман шексіз бұл ак карлар,
Жылынар күн, болар желеусіз шуактар...
Болар дүние ол уақытта бір жеміс бакшадай,
Ағар сулар сылдырладап, төгілген ақшадай.
Шаттықпен қызық көріп жүрер әркім,
Ол күнде тек болсын менің қабырым сарай [8,59].

Еліміздің еркіндікке жетіп, егемендік алатыннымызды алдынала сезгендей, Алланың өзі алдынала сездіргендей.

Айнадай көрсетемін жүрттын мінін,
Корқып ішке жимаймын сөздің шынын.
Жақын, алыс, дос, дүшпан — бәрін бірдей,
Сөйлеймін жалтактамай хактың құлын [8,61].

Бәріміздің де кемістігіміз бар, бәріміз де құдайдың құлымыз, Мұхаммедтің (F.C.) үмбетіміз, бұл шындық. Олай болса бір Алланы, оның құдіретін, оның жаратқан дүниесін сыйлауымыз керек, бойымызды арамдықтан таза ұстуымыз керек дейді.

Мұхаммед (F.C.) пайғамбардың салып кеткен жолы ықтиятпен орындалып, сол дәстүрдің негізінде ислам діні діни таным ретінде де, саяси қозғалыс ретінде де, рухани дәстүр ретінде де ен беделді де белсенді дін ретінде алдыңғы катарда келеді. Ислам — хак дін, дүниедегі ең бір таза, ең бір адами дін, тәлімі де, тәрбиесі де, үйретері де, үлгісі де айрықша бөлек, таусылмайтын ғылым. Алланың ақ жолына түсіп, оны мойынсұнған адам мұсылман жолына біржола берілуі керек, әйтпесе оның қасиет тұнған аяттары мен сүрелері қанша оқығанмен көнілге қонбайды. Абай Алланың шындығына күмән келтірмеген, Алланың

хактығын, растығын мойындаған. Сондықтан да ол:

Алла міңсіз өуелден, пайғамбар хақ,
Мүмін болсан, үйреніп сен де ұқсап бак,
Құран рас, Алланың сөзі дүр ол,

Тәуиліне жетерлік ғылымың шақ,— дейді [9,225].

Абай дінді қатты ұстанды, ал қожа-молдаларды білімсіздігі, жаман пигылы үшін аяусыз сынады. Абай дінді рухани тәуелсіздіктің рухы, «жанкуаты» деп бағалады. Ал пенденің жаны бір Алладан басқаға тәуелді болмауы тиіс.

Адамның ең қасиетті сезімдерінің бірі – діни сезім. Біз туғаннан танымымызға тән құбылыс ретінде қабылдан, оны қатты ұстанамыз. Бір Алланы медет тұтып, бір құдіретті қүштің бар екенін мойындаймыз. «Құран кәрім» бойынша әрбір мұсылман: «Алла біреу, кияметқайым хақ, Мұхаммед Алланың елшісі» екенін өз білімі арқылы танып білуі керек. Бұл «Құранның» ұлы қағидасы. Абай да Алланың хақ екенін ақылыңмен біл, рухани тәуелділікті бос құлшылықпен алмай, ғылымды кару етіп таным арқылы иман келтір дейді.

Алланың сөзі де рас, өзі де рас

Рас сөз еш уақытта жалған болмас, – деген сөзінен Алла жолын терен зерттеп, шын ниетімен сеніп, ғылыми тұжырым жасап, философиялық мағына тапқан Тұлғаның толғанысын көреміз.

Ислам – әлемдік денгейдегі дін. Оның қата-рында, ғалымдардың есептеуінше, әлем халықтарының 1,5 млрд әкілдері бар. Қазақ халқы да дәстүрлі ислам дініндегі халық. Ислам діні, отан-дық ғалымдардың айтуынша, Қазақстанға осыдан он үш ғасыр бұрын енген. Сондықтан казақ этносының бүгінгі өмір түрмисын және болашағын исламнан тыс қарастыру мүмкін емес. Ислам діні, онымен бірге енген ислам мәдениеті, дүниетанымы, тіптен философиясы біздің әдет-ғұрыптарымызға, ұлттық ойлау жүйемізге, бір сөзбен айтқанда, дүниетанымызыға молынан сінген. Ұлттық философиямыздың негізгі ұғымдарына талдау жасағанымызда, біз ислам дүниетанымынан тарағын ұғым-түсінктерге тап боламыз. Сол себепті ислам дінінің қазіргі қоғамдағы орны туралы айтқанда, оның қазақ халықның тарихында, мәдениетінде, дүниетанымында, психологиялық түсінктерінде алатын орнын анықтауымыз қажет. Бұл күрделі мәселе.

Қазақстанда ислам діні дәстүр, қажет десеніз, ұлттық дәстүр, ғұрып арқылы сақталды. Сондықтан, бүгінде дінді дәстүрден ажыратуға тырысу-шылық ел санасына дағдарыс әкелетін іс. Бүкіл адамзат баласының тарихын сұрыптап қарастырсақ, еткен тарихта – ешқандай қоғам дінсіз болмаған. Қоғамда діни сана үнемі болып келді. Дін мен қоғам бір-бірінен ажырамайтын феномендер. Дінсіз қоғамның өзі дінге қатысын атеизм арқылы білдіріп отырды. Турасын айтсақ, атеизмнің өзі де дінді жоққа шығара алмағандықтың бір шарасы. Өркениетті деп саналатын батыс елдерінде де, бізде де дін мемлекеттен ажыратылған, бірақ, ол қоғамнан ажыратылмайды. Дін қоғамдық құбылыс, ал қоғам мемлекеттің субстанциясы.

ӘДЕБІЕТ

1. *Машанов А.* Әл-Фараби және Абай. Алматы: Казақстан, 1994. -192 б.
2. *Жұртбай Т.* Маржани мен Абайдың тоғысар тұсы // Абай, 1996, №3, 23-бет.
3. *Қалижанұлы У.* Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. Алматы: Білім, 1998. -256 б.
4. *Кердери Ә.* Қазағым. Алматы: Жазушы, 1993, - 129 б.
5. *Қожа Ахмет Иессауи.* Диуани Хикмет. Алматы: Мұраттас, 1993. 262б.
6. *Наушабайұлы Н.* Алаш. Қостанай. Баспа үйі, 1997. 225 б.
7. *Көпейұлы М.Ж.* Таңдамалы. Екі томдық шығармалар жинағы, Алматы: Ғылым, 1-т. 1990, 280 б.
8. *Қалижанұлы У.* Жәдидшіл жырлар. Алматы: Салат, 1998, 64 б.
9. *Құнанбайұлы Абай.* Шығармаларының екі томдық жинағы. Өлеңдер мен аудармалар. Алматы: Жазушы, 1995. 1-т. -336 б.

Резюме

В статье анализируются религиозно-философские и ценностные ориентиры казахского общества в конце XIX века. Автор раскрывает религиозно-философские взгляды представителей просветительского течения этого периода.

Summary

It is analyzed in the article religious-philosophical values of the Kazakh society at the end of XIX century. The author opens up the religious and philosophical views of the representatives of Kazakh Enlightenment of this period.